

**ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐՔԱՅԱԿԱՆ ՀԻՄՔՈՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ԲԱՅԱՁԵՎԵՐԻ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Բայական համակարգում վերլուծական ձևերը դիմավոր բայաձևեր են, որոնք կազմված են տարանջատ (գրվող) երկու բաղադրիչներից, որոնց մեկը դիմավոր բայաձև է, մյուսը՝ բայական անդեմ ձև կամ դերբայ: Դերբայ + օժանդակ բայաձև կազմությունները դիտվում են վերլուծական բայաձևեր, որոնք շարահյուսական մակարդակում կատարում են պարզ ստորոգյալի գործառույթ: Հայերենի բայական համակարգում վերլուծական ձևեր են կազմում անկատար, կատարելի, վաղակատար, հարակատար (որոշ վերապահումով) և ժխտական դերբայները:

Բայական համակարգում վերլուծական ձևերի հիմքակազմության վերաբերյալ ակնարկներ հանդիպում են մասնագիտական գրականության մեջ, սակայն հարցի ամբողջական քննություն դեռևս կատարված չէ¹:

Մենք կարծում ենք՝ վերլուծական բայաձևերի կաղապարների քննությունից առաջ կարևոր է որոշել քննության առարկա բայաձևերի ընդհանրական (ներլեզվական) կաղապարը՝ դերբայ+օժանդակ բայ կառուցվածքային տիպով, քանի որ ամբողջ քննությունը միաված է պարզելու այդ կաղապարի հնարավոր դրսևորումները, նրա կառուցվածքային մասնակաղապարները բացահայտելու նպատակով:

Միաժամանակ պարզ է, որ վերլուծական բայաձևերի կաղապարներում իբրև հիմք քննության ենք ենթարկելու վերլուծական ձևերի դերբայական բաղադրիչը: Հետևաբար հիմնային կաղապարի մասնակաղապարներն ստանալու համար մենք պետք է պարզենք, թե վերլուծական բայաձևերի դերբայական հիմքում ինչպիսի մասնիկներ են հնարավոր, որոնք պայմանավորում են հիմքի կառուցվածքային տեսակը:

Մույն հոդվածում մենք կփորձենք ներկայացնել անկատար դերբայով և օժանդակ բայով ձևավորված վերլուծական բայաձևերի կաղապարները, որոնք բնութագրական են ժամանակակից հայերենի բայական համակարգին: Վերլուծական ձևերում դերբայական մասը դիտվում է բայահիմք, որը կարող է հանդես գալ կառուցվածքային զանազան տարրերով, որոնք որոշակի դեր ունեն կաղապարի որոշման հարցում: Հետևաբար պետք է հստակ տարրորոշել վերլուծական բայերի դերբայական հիմքի կառուցվածքային տարրերը (ընդհանրական ձևույթներ, մասնիկներ ու վերջավորություններ), որոնք բնութագրական են դերբայական ձևերին՝ իբրև բայահիմքերի: Միևնույն ժամանակ կաղապարի ձևայնացած նկարագրությունը հստակ կատարելու համար մենք բայաձևի հիմքի տարրերը կնշանակենք լատինական այբուրենի տառերով (ըստ անհրաժեշտության նաև թվային համակցումներով):

Ըստ այդմ, մենք առանձնացնում ենք՝

- ա) բայի բառահիմք, որ ունի A նշույթը
- բ) կերպածանց – b
- գ) սեռի ածանց – d (կրավորական), d¹ (պատճառական)

¹ Տե՛ս մասնավորապես, Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Եր., 1954, էջ 256: Էդ. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 211-212: Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 266: Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1971, էջ 58, 61, 96, 132: Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Բ հատոր, Եր., 1973, էջ 2008-2011: Հովհ. Նազարեթյան, Ժամանակակից հայերենի բայական բառաձևերի հիմքերը («Հայագիտություն և գուգադրական լեզվաբանություն», պրակ Ե, Եր., «Լինգվա, 2006, էջ 64 – 70) և այլն:

- դ) քերականական մասնիկ – a
 ե) հիմքակազմիչ ածանց – e
 զ) դերբայական վերջավորություն – c (անորոշ), c^2 (կատարելի)
 է) օժանդակ բայ - C

Դերբայի կառուցվածքային այս տարրերը կազմում են վերլուծական բայաձևերի հիմքը:

Նկատի ունենալով դերբայական հիմքում առկա տարրերի հնարավոր նշանակումները և դրանք կիրառելով անկատար դերբայական հիմքով վերլուծական բայաձևերի ձևայնացած նկարագրության ընթացքում՝ կարող ենք ստանալ այդ բայաձևերի հետևյալ հիմնակաղապարը՝ $[A(+c^1)]+C$: Այս կաղապարը բավարարում է անկատարի պարզ դերբայական հիմքով կազմությունները, ինչպես՝ վազում եմ-էի, խաղում եմ-էի: Նման կարգի հիմքերում առկա են բայի բառահիմքը՝ A կարգի ձևությամբ, և դերբայական վերջավորությունը՝ c^1 կարգի -ում մասնիկը: Որպես կանոն՝ c^1 (c^2 , c^3 ...) մասնիկը եզրափակում է կաղապարի դերբայական հիմքը:

Հարցն այն է, որ անկատարի c^1 մասնիկը կարող է դրվել d^1 կարգի (սեռանիշ-պատճառական) (ա/ե)+ցն, e կարգի (հիմքակազմիչ) ան /եմ/ն/ չ, b կարգի -ատ, -ոտ, -կոտ մասնիկներից (կերպածանցներից) և d կարգի վ (սեռանիշ-կրավորական) ածանցներից (մասնիկներից) հետո:

Այդ դեպքում հնարավոր են կաղապարի հետևյալ իրացումները (ըստ հիմնային տարրերի համակցումների):

1.1. ա/ եցն + ում. վազեցնում եմ - էի, խաղացնում եմ - էի:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ վազեցնել անորոշ դերբայում պատճառականը կազմվել է վազեց (երկրորդ հիմք) + ցն (պատճառական ածանց) բաղադրիչներից, և որ եց + ցն մասնիկների դեպքում ունենք եցն բաղադրյալ ածանցը (ց տարրի անկումով), ապա կարող ենք ասել, որ քերականական (անցյալ կատարյալի) և սեռի մասնիկները հանդես են եկել միաձուլված, ուստի եցն բաղադրյալ ձևությամբ կունենա ad^1 արտահայտությունը:

Հետևաբար վերոբերյալ վերլուծական բայաձևերի դեպքում դիտարկելի է հետևյալ մասնակաղապարը. $[A (+ad^1 (+c^1))] + C$. նրա բնորոշ գծերն են՝

ա) կաղապարի հիմքը քառանդամ կազմություն ունի, այն կազմված է բայական բառահիմքերի A կարգի իմաստակիր ձևությից, ներծուլված քերականական և սեռանիշ ad մասնիկ (ներ) ից և դերբայական c^1 կարգի վերջավորությունից,

բ) կաղապարում ad ներծուլված մասնիկ(ներ)ի առկայությունը պարտադիր չէ. այն կարող է հանդես գալ առանց այդ մասնիկների՝ կորցնելով պատճառական սեռային առման կարգը,

գ) կաղապարը եզրափակվում է C կարգի մասնիկով (օժանդակ բայաձևով), որը այն (կաղապարը) բնութագրում է ժամանակի և դիմաթվային քերականական կարգերով,

դ) առանց C կարգի մասնիկի վերլուծական բայաձևերի կաղապարի իրացում հնարավոր չէ:

1.2. ցն + ում. փախցնում եմ - էի, թոցնում եմ - էի:

Վերլուծական կաղապարի դերբայական հիմքը հատկանշվում է նրանով, որ բայի A կարգի բառահիմքը, որ բայի երկրորդ հիմքն է, բնորոշվում է զրո ձևությամբ, ի հակադրություն ե / ա + ցն՝ նախորդ կաղապարի հիմնային տարրերին: Բաղադրության (քերականական) ածանց ունեցող բայերը երկրորդ հիմքում կորցնում են -ն, -չ տարրերը և հանդես գալիս զրո ձևությամբ, ինչպես փախ(չ), թո(չ) ածանցագուրկ հիմքերը: Պատճառական սեռային առման -ցն ածանցը բաղադրվում է ածանցագուրկ (պարզ) հիմքին:

Վերոբերյալ բայաձևի (փախցնում է) կառուցվածքային կաղապարը կունենա հետևյալ բանաձևը՝ $[A (+d^1 (+c^1))] + C$, որ նշանակում է՝

- ա) կաղապարի դերբայական հիմքը եռանդամ է. այն կազմված է բայի A կարգի բառահիմքից, սեռանիշ (d¹ կարգի) ածանցից և c¹ դերբայական մասնիկից,
 բ) A կարգի բառահիմքը հանդես է եկել անհնչյունափոխ ձևով,
 գ) c¹ դերբայանիշ մասնիկը ցույց է տալիս դերբայական հիմքի տեսակը,
 դ) C կարգի քերականական մասնիկը եզրափակվում է կաղապարի համապատասխան քերականական իմաստներով:

Թոնում է վերլուծական բայաձևի դեպքում կաղապարի հիմքը կրում է մասնակի փոփոխություն. բայի բառահիմքը հանդես է եկել հնչյունափոխված ձևով և արտահայտվում է A նշույթով, հետևաբար այն կունենա հետևյալ բանաձևը՝ [A (+d¹ (+c¹))] + C:

2. վ + ում. շարժում են - էի, գրվում են - էի:

Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ անկատարի կառուցվածքում d կարգի սեռանիշ ածանցը հանդես է գալիս միայն անցողական սեռադասի բայերում, ապա կարող ենք ասել, որ վ+ում համակցումը ծավալային (քանակական) սահմանափակումներ ունի (պայմանավորված բայասեռի գործոնով):

Վերոբերյալ վերլուծական բայաձևերի ընդհանուր մասնակաղապարները տարբերվում են սուսկ դերբայական հիմքում բայի բառահիմքի անհնչյունափոխ և հնչյունափոխված վիճակներով: Ըստ այդմ կարող են առանձնացնել հետևյալ մասնակաղապարները՝ [A (+d¹ (+c¹))] + C և [A (+d¹ (+c¹))] + C:

Ինչո՞վ են բնութագրվում այս կաղապարները.

- ա) կաղապարի դերբայական հիմքը եռանդամ է. այն կազմված է A կարգի իմաստակիր ձևաձևից (բայի բառահիմք), d կարգի (սեռանիշ) մասնիկից և դերբայական c¹ կարգի վերջավորությունից,
 բ) կաղապարը կարող է հանդես գալ առանց d կարգի մասնիկի, այսինքն՝ այն կարող է իրացվել շարժում են, գրում են վերլուծական ձևերով,
 գ) առաջին կաղապարում A կարգի բաղադրիչը հանդես է եկել անփոփոխ, երկրորդ կաղապարի A կարգի բաղադրիչը՝ հնչյունափոխված ձևով:

3. ան /են /ն /չ + ում. լողանում են - էի, մոտենում են - էի, փախչում են - էի, մտնում են - էի:

Վերլուծական բայաձևերի դերբայական հիմքում -ան-, -են-, -ն- և -չ- մասնիկները դիտվում են բաղադրության քերականական ածանցներ, այլ կերպ՝ հիմքակազմիչ ածանցներ: Կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ այդ ածանցները ձևավորում են բայի առաջին հիմքը, որոնք երկրորդ հիմքում կան ընկնում են (հմմտ. թռչում են - թռ - ա, մտնում են - մտ - ա), կան ենթարկվում են ն / ց հերթագայության (հմմտ. մոտենում են -մոտ-եց-ա, լողանում են - լող-աց-ա):

Դերբայական հիմքում այդ ածանցները միաժամանակ բայական բառաձևին հաղորդում են տևական կերպի իմաստ (գաղափար) և համարվում են նաև տևականության կերպի ցուցիչներ:

Վերոբերյալ վերլուծական բայաձևերի համար կարող ենք արտածել ձևակազմական ընդհանուր կաղապար, քանի որ այդ բայաձևերը արտահայտության պլանում ունեն համատիպ բաղադրիչներ՝ բայի անհնչյունափոխ բառահիմք (բացառությամբ մտնում են բայաձևերի), հիմքակազմիչ ածանցներ և դերբայական մասնիկ: Ըստ այդմ կունենանք կաղապարի հետևյալ բանաձևը՝ [A (+e (+c¹))] + C, որ նշանակում է՝

- ա) կաղապարի դերբայական հիմքը եռանդամ է. այն կազմված է բայի A կարգի բառահիմքից, e կարգի հիմքակազմիչ ածանցից և դերբայական (c¹) վերջավորությունից,
 բ) կաղապարի համար նշանակություն չունի e կարգի մասնիկի տեսակը. e նշույթն ընդհանուր է հիմքակազմիչ բոլոր չորս մասնիկների համար,

զ) կաղապարում c^1 մասնիկը ցույց է տալիս վերլուծական բայաձևերի դերբայական հիմքի տեսակը,

ը) C կարգի քերականական մասնիկը քերականական համապատասխան իմաստներով եզրափակում է կաղապարը:

Մտնում են վերլուծական ձևի կաղապարի բայի բառահիմքը հանդես է եկել հնչյունափոխված ձևով, հետևաբար այն (բառահիմքը) կունենա A նշույթը, կաղապարը կունենա հետևյալ բանաձևը $[A (+e (+c^1))] + C$:

4. ե /ազ + վ + ում. գրեցվում է - էր, աղացվում է - էր:

Վերլուծական ձևերի դերբայական հիմքերը կազմվել են բայի երկրորդ (առ-րիստի) հիմքից, սեռանիշ ածանցից և դերբայական մասնիկներից: Թեև գործնականում գրեցվում է վերլուծական բայաձևը կարող է չհանդիպել, սակայն այն բավարարում է լեզվի ձևակազմական օրենքները, մինչդեռ աղացվում է կառուցվածքը վերլուծական բայաձևերի համար կարող ենք առանձնացնել հետևյալ կաղապարային բանաձևը՝ $[Aa (+d (+c^1))] + C$, որ նշանակում է՝

ա) կաղապարի դերբայական հիմքը քառանդամ է. այն կազմված է բայի A կարգի բառահիմքից, քերականական a կարգի մասնիկից, սեռանիշ d կարգի ածանցից և c^1 դերբայական վերջավորությունից.

բ) քերականական a + d կարգի մասնիկները ցույց են տալիս, որ դերբայական հիմքն արտահայտում է պատճառական սեռային առման և կրավորական սեռի իմաստներ.

գ) առանց a կարգի մասնիկի դերբայական հիմքը կարող է արտահայտել կրավորականության իմաստ (գրվում է),

դ) դերբայական c^1 կարգի մասնիկը որոշում է հիմքի դերբայի տեսակը՝ անկատար.

ե) C կարգի քերականական մասնիկը եզրափակում է կաղապարը:

Գրեցվում է բայաձևի համար կունենանք $[Aa (+d (+c^1))] + C$, որ նախորդ մասնակաղապարից տարբերվում է մեկ հատկանիշով. բայի A կարգի բառահիմքը հանդես է եկել հնչյունափոխված ձևով:

5. առ/ ուո/ կոտ + ում. կոտրատում են - էի, ջարդոտում են - էի, ցատկոտում են - էի:

Վերլուծական բայաձևերի դերբայական հիմքերը բնութագրվում են (բազմապատկական) կերպի ածանցներով (b կարգի մասնիկ): Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ բազմապատկական բոլոր ածանցների համար ընդհանուր է b կարգի նշույթը, ապա վերոնշյալ կառուցվածքի դերբայական հիմքով վերլուծական բայաձևերի համար կարելի է արտածել կաղապարային հետևյալ բանաձևը՝ $[A(+b (+c^1))] + C$, որ նշանակում է՝

ա) կաղապարի հիմքը եռանդամ է. այն կազմված է բայի A կարգի բառահիմքից, b կարգի (բազմապատկական) ածանցից և c^1 կարգի դերբայական վերջավորությունից,

բ) կաղապարում b կարգի մասնիկի առկայությունը պարտադիր չէ. առանց այդ մասնիկի կաղապարը կարող է իրացվել՝ կորցնելով բազմապատկականության իմաստը,

գ) c^1 վերջավորությունը որոշում է դերբայական հիմքի տեսակը,

դ) C կարգի մասնիկը համապատասխան քերականական իմաստներով եզրափակում է կաղապարը:

6. առ /ոտ + վ + ում. կոտրատվում է - էր, ջարդոտվում է - էր:

Բազմապատկական կերպի բոլոր ածանցներին չի կարող հաջորդել սեռանիշ վ ածանցը. այն իրացվում է անցողական սեռադասի բայերի պարագային: Այսինքն՝ հնարավոր չեն ցատկոտվում է, թռչկոտվում է ձևերը:

Վերոնշյալ կառուցվածքի վերլուծական ձևերի համար կարելի է արտածել կառուցվածքային հետևյալ կաղապարը՝ $[A (+b (+d (+c^1))] + C$, որ նշանակում է՝

ա) կաղապարի դերբայական հիմքը քառանդամ է. այն բաղկացած է բայի A կարգի բառահիմքից, բազմապատկական կերպի (b կարգի) ածանցից, սեռանիշ (d կարգի) ածանցից և (c¹ կարգի) դերբայական վերջավորությունից.

բ) կաղապարի մեջ b կարգի (բազմապատկական) և d կարգի (սեռանիշ) ածանցների առկայությունը պարտադիր չէ.

գ) c¹ կարգի մասնիկը որոշում է կաղապարի հիմքի դերբայական տեսակը.

դ) C կարգի մասնիկը համապատասխան քերականական իմաստով եզրափակում է կաղապարը:

7. $\zeta + \text{կոտ} + \text{ում. թռչկոտում է} - \text{էր:}$

Վերլուծական բայաձևի դերբայական հիմքում հանդես են եկել բաղադրության (քերականական) և բազմապատկական կերպի ածանցներ. այս կարգի ածանցների համակցումներով կաղապարները սահմանափակ իրացումներ ունեն:

Վերորերյալ բառաձևի համար կարելի է արտածել կառուցվածքային հետևյալ բանաձևը՝ $[A (+e (+b (+c^1)))] + C$, որ նշանակում է՝

ա) կաղապարի դերբայական հիմքը քառանդամ է. այն բաղկացած է բայի A կարգի բառահիմքից, հիմքակազմիչ (e կարգի) ածանցից, բազմապատկական կերպի (b կարգի) ածանցից և c¹ կարգի դերբայական վերջավորությունից,

բ) A կարգի բառահիմքը հանդես է եկել հնչյունափոխված ձևով,

գ) c¹ կարգի մասնիկը որոշում է կաղապարի դերբայական հիմքի տեսակը,

դ) C կարգի մասնիկը համապատասխան քերականական իմաստով եզրափակում է կաղապարը:

Այսպիսով, եթե ընդհանրացնելու լինենք անկատար դերբայական հիմքով վերլուծական բայաձևերի կաղապարների քննությունը, կարող ենք ասել, որ այդ տիպի կառուցվածքային մեկ կաղապարն ըստ հիմքի կառուցվածքային գործոնի իրացվում է տասներեք մասնակաղապարներով²:

Անշուշտ, հնարավոր են մակ անկատար դերբայական հիմքով վերլուծական բայաձևերի այլ մասնակաղապարներ (ինչպես անկանոն բայերի դեպքում), սակայն քննարկված կաղապարային բանաձևերը որոշակի գաղափար կարող են տալ այդ կառուցատիպով վերլուծական ձևերի վերաբերյալ, որոնք զգալի դեր ու կշիռ ունեն արդի հայերենի բայական համակարգում: Մյուս կողմից՝ դերբայական հիմքերով վերլուծական ձևերի կաղապարների բացահայտումը որոշակիորեն կարող է ամբողջացնել հայերենի լեզվական միավորների ձևայնացած նկարագրության համապատկերը և լրացնել լեզվական կաղապարների քննության բացը:

МОДЕЛИ АНАЛИТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ СЛОВОФОРМ НА ОСНОВЕ ПРИЧАСТИЯ НЕСОВЕРШЕННОГО ВИДА

___ *Резюме* ___

___ *Л. Хачатрян* ___

В данной статье рассматриваются модели аналитических глагольных словоформ, которые составлены из двух компонентов: причастие несовершенного вида + вспомогательный глагол. Исходя из структуры частных основ аналитических словоформ, выделяются:

а) основная (простая) модель. $[A (+ c^1)] + C = \text{խաղում են} - \text{էի}$ б) вторичные (сложные) микромодели.

² Մասնակաղապարն ավելի լայն հասկացություն է, քան ժամանակային ձևը. մեկ մասնակաղապարը ներառում է տասներկու վերլուծական ձև՝ եզակի-հոգնակի արտահայտության ձևերով:

- 1.1. ա/ եցն + ում. $[A + (+ad^1 (+c^1))] + C$ - խաղացնում են - էի, 1.2. ցն + ում. $[A (+d^1 (+c^1))] + C$ - փախցնում է - էր, 1.3. $[\underline{A} (+d^1 (+c^1))] -$ բռցնում է - էր
 2.1 վ + ում. $[A + (+d (+c^1))] + C$ -շարժվում են - էի, 2.2. $[\underline{A} + (+d (+c^1))] + C$ - գրվում են - էի
 3.1. աճ /եճ /ն /չ + ում. $[A (+e (+c^1))] + C$, լողանում են - էի,
 3.2. $[\underline{A} (+e (+c^1))] + C$ - բռչում են - էի
 4. և /սց + վ + ում. $[Aa + (+d (+c^1))] + C$ - աղացվում է - էր
 5.1. առ/ ուռ/ կոռ + ում. $[A + (+b (+c^1))] + C$ – ջարդոտում է - էր
 5.2. $[\underline{A} + (+b (+c^1))] + C$ - կոտրատում է - էր
 6.1. առ /ոռ + վ + ում. $[A + (+b (+d (+c^1)))] + C$ - ջարդոտվում է - էր
 6.2. $[\underline{A} + (+b (+d (+c^1)))] + C$ կոտրատվում է - էր
 7. չ + կոռ + ում. $[\underline{A} + (+e (+b (+c^1)))] + C$ – բռչկոտում է - էր

В современном армянском языке аналитическая модель на основе причастия несовершенного вида имеет тринадцать микромоделей.